

A kánaáni népek régészeti kultúrája (kb. ie. 2000-1200)

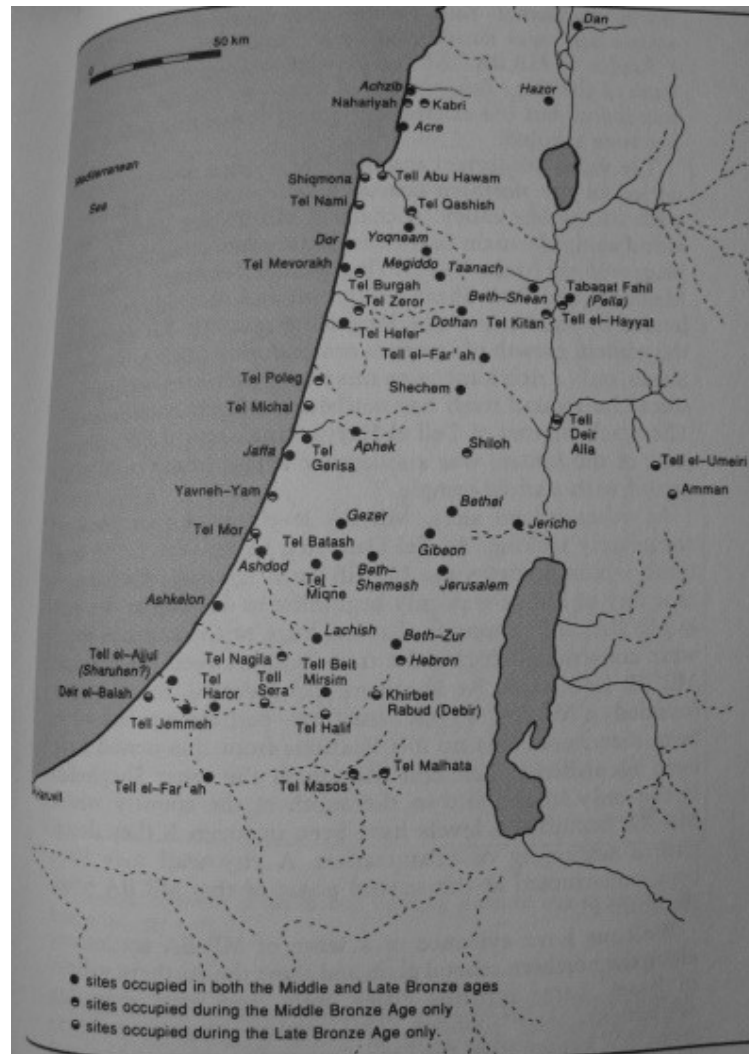
Bronzkor

Kánaán, az „ígéret földje” határa – a Biblia szerint – északon Dán, délen Beér-Seba. Maga a név kezdetben talán csak a part menti síkságot jelölte, később az elnevezés magában foglalta az erdős hegységek vidékét is. Az ie.2. évezred első felében több nyugati-sémi népcsoport keveréke élt ezen a területen. A „kánaáni” meghatározás a Mari (Mezopotámia) dokumentumokban tűnt föl először, amelyben ez talán a Szíria-Palesztina területén élő népesség egy bizonyos csoportját jelenthette. V. Móz. 7:1 hét törzset sorol fel Kánaán lakóiként: a khitteust, a girgazeust, az emoreust, a kananeust, a perizeust, a khivveust és a jebuzeust. Népesség és kulturhatás szempontjából az ún. kánaáni kultúra kialakulásában két területnek: belső-Szíria és Búblosz (Fönícia) volt nagy jelentősége.

Ie. 2000 körül a városi kultúra megerősödött a régióban. A folyamat lassan kezdődött, később azonban egyre intenzívebb lett. A periódus alatt kialakult, majd megerősödött az ún. kánaáni kultúra, amely az ie.2. évezred folyamán szinte mindvégig a virágkorát élte, egysége viszont ie. 1400-1300 után fokozatosan megszűnt.

A kánaáni kultúra fejlődése és megerősödése összefügg a kor általános közel-keleti történéseivel. A Kánaánnal határos óriás civilizációk: Egyiptom, Szíria és Mezopotámia nagy hatással voltak az itt élő népekre. A kánaáni kultúra kialakulásában a legmeghatározóbb befolyás az ún. „amorita” népmozgás és az „amorita” dinasztiák megalakulása volt Mezopotámiában az ie. 20-19. században. (Isin és Larsa periódus). Az „amorita”, tulajdonképpen szintén nyugati-sémi népcsoportok, keletről nyugatra történő vándorlása és megtelepedése megváltoztatta a térség politikai kapcsolatrendszerét. Kánaán a korábbi évszázadokhoz képest sokkal intenzívebb kapcsolatba került Szíriával és Mezopotámiával, különösen az ie.18. században. Ez az „északi” irányú kapcsolat a teljes korszakon át megmaradt, különösen Kánaán északi részének nagyvárosaiban. Az egyiptomi történelem alakulása természetesen szintén nagy hatással volt Kánaán kulturális fejlődésére. Egyiptomnak három nagyon különböző korszaka esett erre az időszakra: a Középbirodalom kora (kb. ie. 1991 -1786 = 12. dinasztia), a Második átmeneti kor (kb. ie. 1786 – 1576 = 13. – 17. dinasztia) és az Újbirodalom kora (kb. ie. 1550-1070 = 18.-20. dinasztia). Míg a legelső korszakban Egyiptom történelmének egyik legnagyobb kiterjedését élte meg, addig a második

periódusban fokozatos hanyatlás és belső instabilitás volt a jellemző, ami végül egy idegen uralomban tetőzött. Ez volt a Felső-Egyiptomban uralkodó hükszoszok kora, a 15. din. ideje, az ie. 17. század közepétől a 16. század közepéig. A harmadik korszakban Egyiptom újra megerősödött, katonai nagyhatalommá vált, majd a korszak végére ismét meggyengült. Kánaán földje ezekben az évszázadokban az egyiptomi birodalom egyik tartománya volt. Egyiptom dominanciája hol jobban, hol kevésbé érvényesült, kultúrális hatása viszont mindvégig jelentős volt, főként délen és az egyiptomi helyőrségekben. (pl. Gáza, Jafo, Bét-Seán) Az is előfordult, hogy egy-egy kánaáni városállam királyának fiai egyiptomi nevelésben részesültek a fáraó udvarában. Ugyanakkor a kis városállamok uralkodói – kihasználva az egyiptomi fennhatóság alkalmankénti meggyengüléseit – viszonylagos önállóságra tettek szert, és egymás rovására is terjeszkedtek. Nagyobb hatalmi gócpontok alakultak ki, például Lákisban, Gézerben, Sikhemben, Megiddóban és Háczóiban.

Kánaáni városhálózat ie.2000-1200 között

A kánaáni kultúra ie.2000-1800 körül kristályosodott ki, ie.1800-1500 körül élte zenitjét, majd ie. 1500 után hanyatlásnak indult és polarizálódott. Ebben a késő-kánaáni korban a népesség összetétele még heterogénebbá vált, a városlakók mellett megnövekedett a félnomád népesség aránya, a korábbi nyugati-sémi népek közé számos egyéb etnikum is belekeveredett (hurriták, hettiták, később tengeri-népek). Az élénk kereskedelmi kapcsolatok Egyiptom, Bőblosz, Szíria, Ciprus, Anatólia és Kánaán között csak tovább fokozta a korszak kozmopolita jellegét.

A kánaáni kor legvégén, ie. 1200 körül a zűrzavar és káosz általánossá vált a Közel-Keleten. Az Égeikumiban a mükénéi civilizáció, Anatóliában a hettita birodalom, és Szíriában Ugarit összeomlott a tengeri népek betörésének következtében. III. Ramszesz egyiptomi fáraó végül sikeresen visszaverte a tengeri népek támadását és egy ideig ő és utódai ismét megerősítették uralmukat Kánaán felett, azonban a kataklizma után egy új kulturális fejlődés vette kezdetét. (Kánaán földjén az izraelita kor.)

A korabeli Kánaánnal kapcsolatos írott forrásokat ismerünk Egyiptomból és Mezopotámiából. Ezen kívül néhány szövegemlék előkerült Kánaán földjén is. A külső források közül a legjelentősebbek (időrendi sorrendben haladva): Szinuhe története, az egyiptomi átokszövegek, az eblai és mari agyagtáblák, az ugariti leletek, az egyiptomi fáraók hadjáratának feliratai és az amarnai-levelek. A korszak legvégéről, Merneptah fáraó feliratáról (kb.1210) már ismerjük Izrael nevének első, Biblián kívüli írott említését is.

Magában Kánaánban ie.1500-1400 körül már többféle írásrendszert is használtak, ami a korszak kozmopolita jellegét erősíti. Az akkád nyelv volt hosszú évszázadokon keresztül a Közel-Kelet „diplomáciai nyelve”, ezért pl. az amarnai levelek, az ugariti levelezések és adminisztratív feljegyzések legtöbbször, valamint a Kánaánban megtalált írott dokumentumok is főként ezen a nyelven íródtak. Minden egyes kánaáni uralkodónak szüksége volt egy szakmailag jól képzett adminisztratív háttérre, ahol az akkád nyelv ismerete szükséges volt. Az akkád nyelvet ezért a helyi irnok-iskolákban tanították. Ezen kívül az egyiptomi hieroglif írásrendszert is ismerték. Azonban a kánaáni népek számára mindkét nyelv és írásrendszer idegen volt. Mivel számukra ezek az írásrendszerek és nyelvek nem kapcsolódtak a vallási tradícióhoz, - mint Egyiptomban és Mezopotámiában – így meg volt a „szabadságuk” egy új, egyszerűbb írásrendszer kialakítására. Ez lett a betűírás, ami a kánaáni kultúra legjelentősebb

hozzájárulása a nyugati civilizációhoz. A kánaáni betűírás-rendszernek két típusa jelent meg. Az egyik a szíriai Ugaritban, a másik – amelynek két változata is kialakult: proto-sínai és proto-kánaáni – az egyiptomi befolyás alatt álló, főként dél-kánaáni területeken.

Kánaán lakóinak többsége a korszak nagy részében, ie. 1500 körülig jól megépített, többszörösen megerősített városokban és a hozzájuk tartozó kisebb, erődítés nélküli falvakban élt. A legtöbb várost téglalapozásra emelt 3-4 méter vastag agyagfalak és védőbástyák védték. A legnagyobb településeken (átlag 10-14 hektár területen), főként északon és a tengerparton, a városokat hatalmas, különféle szerkezetű, földből épített sáncokkal vették körül. (A Kánaán kikémlelésére küldött zsidók egyenesen megijedtek az „égig érő” városfalaktól – V. Móz. 1:28.) A településekre csak többszörösen megerősített és védett kapukon keresztül lehetett bejutni. Az ie.1500-1400-as években a településszerkezet hanyatlást mutatott, ugyanakkor megnőtt a települések közt lakó félnomád pásztorok népessége.

A városokat rendszerint vízforrás közelében, domb vagy hegy tetején építették. Nagy gondot fordítottak egy –egy város biztonságos vízellátására: föld alatti titkos csatornákon vezették be a város közeli vízforrás vizét a városon belülré (pl. Megiddó, Jeruzsálem), vagy falakon belüli mély vízgyűjtőket alakítottak ki. (pl. Háczó). A város falain belül általában 150-200 ház állt szabályos, utcákkal tagolt lakónegyedekbe rendezve. A város legelőkelőbb pontjára a helyi uralkodó palotáját és a közösségi célt szolgáló kultikus negyedet építették fel. A paloták egy nagy központi udvarból és az azt körülvevő helyiségekből álltak. A templomok szerkezetileg több formát is követhettek. A legelterjedtebb templomforma, amelyet Szíriától a Nílus-Deltáig megtalálhatunk, nagyobb méretű, szimmetrikus, három-osztatú épület volt: előcsarnok, fő terem, hátul, a bejárattal szemben kis fülkével, vagy helyiséggel, ún. „szentek szentjével”. Ezt a templom-típust a nyugati-sémi kultúrákban használt templom-típusok alapjának tekinthetjük, ahol a helyi pantheon főisteneit: Baál, Hadad, Istár, Samas, Dagon, Resef tisztelték. Szerkezetében hasonló volt a későbbi jeruzsálemi (salamoni) templomhoz. Ezen kívül kisebb méretű, szimmetrikus és vegyes formájú zárt templomokat, valamint nyitott, szakrális tereket is ismerünk. A kultikus negyedekben („magas helyeken”) gyakran kerülnek elő szabadon álló, nagyméretű kövek, vagy magasra halmozott kőkupacok, illetve vízgyűjtők és állat-áldozat nyomai. Az esetleges emberáldozat kérdése, amelyet főként a bibliai és görög forrásokból ismerünk, régészeti szempontból még vitatott.

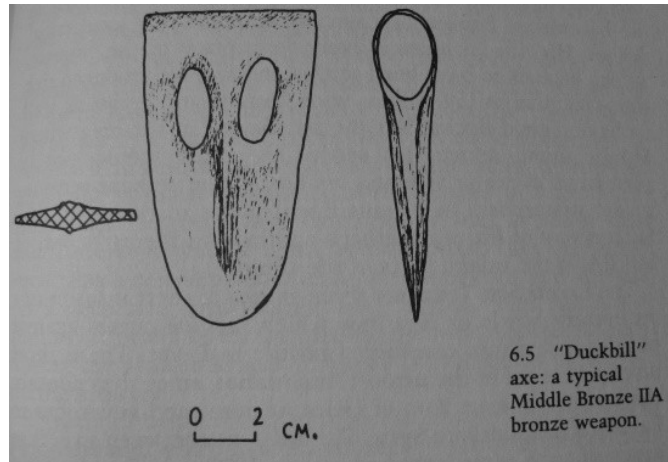
A nagyméretű földmunkák és központi építkezések jól szervezett társadalomra és erős központi hatalomra utalnak. A város vezetése tervező mérnököket foglalkoztatott és a köznép erejét összehangolva vezényelte le a nagy emberi erőt igénylő fejlesztéseket. A városok lakosságát a királyi udvar és adminisztrációs személyzete, katonák, kereskedők, kézművesek, munkások és a házaknál dolgozó rabszolgák tették ki. A falvakban élők főként mezőgazdasági munkákkal foglalkoztak, míg a települések közti gyepes-legelő területeken nomád állattartók legeltettek.

A fennmaradt kézműves termékek szintén a kánaáni kultúra magas fokáról tesznek bizonyosságot. A kánaáni kerámia korongolt, jó minőségű, gazdag formakincsű és változatos díszítésű volt. Az ie.2000-1500 közti években gyakran alkalmazták a fényes, vörös agyagmáz (szlip) használatát. Ritkábban festett fekete vagy vörös motívumokat is alkalmaztak. A későbbi évszázadokban sokkal heterogénebb lett a kánaáni kerámiaanyag: bikróm (két színben festett kerámia), vajkrém alagra festett barna díszítés, díszítetlen, matt kerámia egyaránt előfordult. Emellett élénk kereskedelmi és gazdasági kapcsolatokra utalnak a mükénéi, ciprusi, szíriai és egyiptomi import kerámiák.

A kánaáni korban fejlődött ki és vált magas fokúvá a bronzművesség. A vas csak az ie. 1200-as évektől kezdett elterjedni. A bronz a réz és ón (5-10 %-os) ötvözet. A bronz erősebb volt mint a korábban használt réz. Alkalmasabb volt fegyvernek, használati tárgynak, mindennapos ékszernek. Az ón Izraelhez legközelebbi forrása Afganisztánban volt, a rezet a Negev déli részén fekvő bányákból (Timna) nyerték, vagy Ciprusból szállították. Feltehető, hogy a bronzművesség elterjedésének egyik feltétele a távolsági kereskedelem megléte volt. Az ie. 18.századi Mari dokumentumok hivatkoznak arra, hogy ónnal megrakott hajók mentek a Közel-Kelet városaiba, pld. Háczór-ba.

A bronzból készült használati tárgyak közül a legelterjedtebbek a fegyverek és az ékszerek voltak. A háborúskodás hozzátartozott a mindennapi élethez. Minden férfi értett a fegyverforgatáshoz, ugyanakkor kialakult az állandó hadsereg is. A kor harci eszközei közé tartozott: a harci bárd (kacsacsőr formájú, majd véső formájú), az egyenes, hosszú tőr és a lándzsa. Az ékszerek közül gyakran kerül elő hosszú, ezüst, vagy bronz ruhatú, amelyet egy hosszúkás, test köré csavarható ruhadarab megtűzéséhez használtak. Ezt általában magasabb hivatalnokok, vagy királyok használták felsőruhaként.

Az ékszerek között ezen kívül függőket, gyűrűket és fülbevalókat találunk. A függők között elterjedtek az arany-, vagy ezüstlemezből kivágott függők, amelyeket a termékenység-istennő bevésett jelképeivel díszítettek (fej, női nemi szervek, meztelen női alak).

Kacsacsőrű kánaáni harci bárd

A kánaáni művészeti tárgyak közül ismert néhány nagyméretű kő relief, illetve szobor, általánosabbak a kisebb hengeres pecsétek, vésett elefántcsonttárgyak, valamint a fém- és agyagszobrok. Ezek díszítésének tanulmányozása jól hasznosítható a kánaáni hitvilág és a mindennapi élet megismerésében, valamint a külső és helyi kulturális elemek keveredésének vizsgálatában. Az import művészeti tárgyak pedig a kereskedelmi kapcsolatok irányát tanúsítják. A kézműves termékek közül a legtöbb művészi vonást az elefántcsont-faragványok képviselik. Ezek egy része komplett tárgy (pl. kozmetikai, vagy kisebb tároló doboz, szobor), vagy valamilyen bútordísz (ágy, láda, trónszék berakása). Stílusuk gazdag és jól kidolgozott: kánaáni, egyiptomi és mükénéi hatást mutató elemekkel. A díszítőmotívumok között különféle növények, állatok (oroszlán, griff) és mitológiai jelenetek szerepelnek. Ez a kevert stílushasználat összhangban van a korszak kozmopolita jellegével és élénk külkereskedelmi kapcsolataival.

Ie. 2000-1500 között a tömegsíros temetkezés vált általánossá. Ez a temetkezési szokás összefüggött a városi társadalommal, amelynek családjai hosszú generációkon keresztül ugyanoda kívántak temetkezni. A periódus gazdag, sziklába vájt üreges temetkezései tucatjával kerültek elő pl. Jerikóból. Az elhunytat egy faágyra fektették a sírüreg közepén. A régebbi temetkezések maradványait az üreg szélébe gyűjtötték össze. Ugyanabban a sírüregben temetkezések tucatjai voltak, gazdag mellékletekkel együtt. (Edények, többféle

élelem maradványaival, fatárolók, fegyverek, különféle szerszámok, ékszerek és pecsétek.) Szokatlan jelenség a jerikói sírok esetében, hogy a szerves anyagok részben megmaradtak, különösen a fából készült bútorok és szerszámok, amely alapján jól rekonstruálható a korabeli bútorzat, viselet és táplálkozási szokások.

Jerikó „H 22” tömegsír

A kánaáni kor késői szakaszában (ie. 1500-1400 után) a temetkezési szokások nagyon különbözőkké váltak. Ez a sokféleség talán ismételtén a népesség etnikai tarkaságára is utalhat.

A kánaáni vallás legfontosabb szövegeimlékei Ugaritból (a mai Ras-es-Samra, Szíriában) – a tulajdonképpeni Kánaán földrajzi határain kívül – kerültek elő. Több mint 1500 agyagtáblácska egy kis könyvtár – tanúskodik a korabeli életről, gondolkodásmódról és hitvilágról. Az i. e. 2. évezred közepe tájáról származó szövegek jó része akkádul, a kor diplomáciai nyelvén íródott, kevesebb része sumér nyelvű volt, de 48 esetben saját, ugariti írásukat használták.

A kánaáni népek hite szerint a földet isteni lények, az “él”-ek népesítik be, akik sziklákban, hegyormokon, forrásokban lakoznak. A főisten neve is Él volt, aminek jelentése egyszerűen „isten”. A mítoszok kicsit gúnyosan emlékeznek meg a tehetetlen, befolyásolható, de jóindulatú öregemberről. Lakóhelyeként a libanoni Afqa-forrást jelölik meg. Egy részegsége során tetterős fia, Baál megfosztotta hatalmától. Él felesége Atirat (Mezopotámia területén Asirtu, a héber prófétáknál Asera), aki hetven istenséget szült, így méltán lett a termékenység szimbóluma és az istenek anyja. Követői zöldellő fa (életfa) képében, „szent ligetekben” tisztelték.

Az ábrázolásokon rendszerint fiatal prostituáltként jelenik meg, aki oroszlánon állva egyik kezében liliumot, másikban kígyót tart. Az ugariti szövegekben szeszélyes, hisztérikus, gyakran elájuló nőként tűnik fel, aki férjétől külön él és a kánaáni erkölcsökre jellemző módon fiával, Baállal tart fent vérfertőző viszonyt. Baál a tulajdonképpeni főisten, a vallásos történetek és kultuszok alapvetően hozzá kapcsolódnak. Nevének jelentése „úr”, de számos helyi megnevezése is volt, például: Adon, Melek/Molok, Hadad, Resef, Dágon, Kemós. Az eső, a vihar, a villám, a meghaló és újra feltámadó természet istene, akinek kegyétől függ a mindenkori termés. A kánaáni népek a száraz évszak kezdetét Baál halálával magyarázták, azonban halála nem volt örök, az első esőzések és a természet megújulása az ő feltámadását jelezték. A Baálhívók ilyenkor, évente egyszer, nagy örömmünnepet rendeztek. Az ábrázolásokon kúp alakú süveggel, egyik kezében villámokkal, másik kezében buzogánnyal jelenik meg, de feltűnik bika formájában is. Talán Baál felesége a vérszomjas Anat, a legjelentősebb nyugat-elő-ázsiai istennő. Neve gondoskodást jelent. Kultusza a hükszozok korában még Egyiptomba is eljutott, illetve több más közel-keleti termékenységistennő kultuszával összemosódott. A mítoszokban a szerelem és a háború szűz istennőjeként tűnik fel. Megint feltehetősen a korabeli erkölcsi állapotokra utal, hogy Anat bár Baál testvére, de egyben felesége, sőt saját atyjának is ágyasa. Heves, erőszakos természetű, gyors mozgású. Az ábrázolásokon fiatal prostituáltként jelenik meg, gyakran négy szárnyal. De Baál társaként tehén alakjában is feltűnik. Attribútumai: kard, gabonarosta, égő tűz, kézimalom. Ő egyúttal a királyi hatalom védője is. A fentiekén kívül még számos, kisebb jelentőségű istenség szerepelt a kánaáni pantheonban.

A kánaáni istenek számára épített templomokban mindkét nem hivatásos prostituáltjai működtek, a „szent házak” a homoszexualitás melegágyai voltak, s az évi nagy ünnepek orgiákkal kapcsolódtak össze. (Itt érthető meg Isten többszörösen visszatérő kifejezett eltiltása a kánaáni kultuszok követésétől – Lev. 19:28, Deut. 14:1.)

A kánaáni hitvilághoz kapcsolódó tárgyyszerű emlékek pl. az agyagból vagy fémből készült kultikus szobrocskák. Az öntött, bronz szobrokat aranyfóliával díszítették. A fémszobrok egy része trónon ülő férfialak (talán Él), vagy fiatal, energikus pózban ábrázolt fiatal férfi (talán Baál). Ismertek ezen kisszobrok női megfelelői is. Az agyagból készült figurák és plakettek legtöbbször meztelen istennőt ábrázol. A szexualitás túlhangsúlyozása mutatja, hogy ezek a kicsi, népszerű tárgyak kapcsolatban álltak a termékenység kultusszal, amely egyébként a vallásos gondolkodás középpontjában állt.

Megiddó, bronz Baál, (Hadad) szobor

Felhasznált irodalom

Mazar, Amihai: Archaeology of the Holy Land of the Bible 10 000-586 B.C.E.
Doubleday, New York-London-Toronto etc., 1992.

Tubb, Jonathan: Canaanites
University of Oklahoma Press: Norman, 1998.

<http://www.bu.edu/anep/>